

Universiteit
Leiden
The Netherlands

“Vom Hakenkreuz zum Sowjetstern”: een kritische analyse van Bodo Uhses weg naar het communisme

Borsten, G.

Citation

Borsten, G. (2021, February 17). *“Vom Hakenkreuz zum Sowjetstern”: een kritische analyse van Bodo Uhses weg naar het communisme*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/3142386>

Version: Publisher's Version

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/3142386>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle <https://hdl.handle.net/1887/3142386> holds various files of this Leiden University dissertation.

Author: Borsten, G.

Title: "Vom Hakenkreuz zum Sowjetstern": een kritische analyse van Bodo Uhse's weg naar het communisme

Issue Date: 2021-02-17

10. Uhse in dienst van KPD en SED. Zijn leven als apparatsjik 1933 - 1963

Uhse's agitatorische activiteiten voor de KPD in Duitsland tussen 1931 en 1933 en zijn vlucht naar Frankrijk markeren dus zijn definitieve knieval voor die partij. Zijn vijftien jaar durende zoektocht naar een onderkomen voor zijn geloof in een rechtvaardige orde voor Duitsland vond eindelijk haar finale in zijn acceptatie als partijlid, na de publicatie van *Söldner und Soldat* in 1935. Het feit dat hij door het Naziregime gezocht werd,¹¹⁰⁴ en dat dat telkens opnieuw leidde tot de noodzaak te vluchten had hem de wijk doen nemen naar Parijs, waar hij, met zijn vriendin Ellen Gottschalk, een kamer betrok in het huis aan de Rue Hippolyte Maindron no. 29 in het XIVe arrondissement.¹¹⁰⁵

a. Als Soldat in dienst van de KPD: Uhse in Frankrijk en Spanje 1933-1939

Het leven in Parijs was voor Duitse exilanten niet eenvoudig. Ze waren met velen, en de Franse autoriteiten, overrompeld door de duizenden meestal inkomensloze vreemdelingen, die er vijftien jaar eerder nog golden als vijand, hanteerden strikte regels voor een legaal verblijf. Dat impliceerde dat de vluchtelingen, die in politiek en maatschappelijk opzicht van velerlei verschillende herkomst waren, onder een constante dreiging van uitzetting of internering leefden.

Wie ergens werk kon vinden was bevoorrecht: het voorzag hem of haar niet slechts in een – veelal karig – inkomen, maar voorkwam tevens dat er, ter verkrijging van een financiële ondersteuning die over het algemeen niet meer dan enkele francs bedroeg, telkens opnieuw een beroep moest worden gedaan op de autoriteiten: het beschikken over een betaalde baan verminderde het aantal 'contactmomenten' daarmee, en het risico op deportatie nam er aanzienlijk door af.¹¹⁰⁶

De KPD speelde een belangrijke rol in de hulp aan vluchtelingen, in het bijzonder aan gevluchte partijleden. Niet alleen zorgde ze voor een – beperkte – financiële ondersteuning, ook regelde ze waar mogelijk dat haar leden, via een netwerk van aan haar gelieerde personen en instellingen, zich een baan en dus zich een inkomen konden verwerven. Uhse kreeg

¹¹⁰⁴ "Bodo [...] was high on the Nazis blacklist, and he knew he would be shot, if not worse, if he would be caught. For months he lived from house to house, scarcely sleeping if at all, until friends provided him with falsified papers to escape Germany ...". Alma Neuman (1993), *Always straight ahead*, p. 77.

¹¹⁰⁵ Willi Münzenberg getuigt: "Au cours de l'année 1934-1935 j'habitais 29, Rue Hippolyte Maindron. Dans la même maison à l'étage au-dessous habitait le camarade Bodo Uhse avec Ellen Gottschalk." Willi Münzenberg (1994). *Les Kominterniens I. Dossier Willy Münzenberg*. In: *Communisme* (1994) No. 38 - 39. Paris: L'Age d'Homme, p. 120. Het was dus niet zo dat Uhse, zoals Caspar in zijn biografie stelt, zich gedwongen zag zich onafgebroken "in billigen Hotelzimmern" op te houden.

¹¹⁰⁶ Werk vinden was moeilijk. Er waren in het door de crisis geteisterde Frankrijk sowieso al weinig arbeidsplaatsen beschikbaar, en in Parijs bevonden zich ook nog eens een keer een kleine twintigduizend exilanten. Daarnaast lag de Fransen de nog maar kort tevoren beëindigde oorlog nog vers in het geheugen: Duitsers waren niet populair. Vgl. Gerda Raßler (1989), p. 42, Anm. 1 u. 2.

langs die weg gedurende korte tijd een aanstelling tot lector bij de *Éditions Carrefour*, de uitgeverij die *Söldner und Soldat* had uitgegeven.¹¹⁰⁷ Ook zorgde de partij er middels het organiseren van culturele bijeenkomsten voor, dat haar leden elkaar regelmatig konden treffen.

Een belangrijk onderkomen voor de uitgeweken schrijvers werd gevormd door het op initiatief van de KPD in Parijs in het leven geroepen SDS, het “Schutzverband deutscher Schriftsteller”, dat bijeenkomsten organiseerde waaraan door de Duitse literaire exilgemeenschap gretig werd deelgenomen.¹¹⁰⁸ Het *Schutzverband* was *überparteilich*: het ledenbestand bestond niet uitsluitend uit communisten (al vormden die wel een meerderheid), maar uit schrijvers van velerlei politieke pluimage:

“Die Kommunisten Anna Seghers, Johannes R. Becher, Theodor Plivier, Bodo Uhse, Alfred Kantorowicz treffen sich im „Schutzverband Emigrierter Deutscher Schriftsteller“ mit Liberalen wie Hermann Kesten, Walter Hasenclever, Ernst Weiss, Fritz Walter, Walter Mehring, Klaus Mann, oder gar mit romantischen Monarchisten wie Joseph Roth“.¹¹⁰⁹

Afb. 16: Uhse, met Lion Feuchtwanger en Anna Seghers, Parijs, 1935

Hun gezamenlijk lot, hun verdrijving uit Duitsland, deed hen eerdere tegenstellingen grotendeels vergeten, en dreef hen, als slachtoffers van het Hitlerregime en als antifascisten, bijeen. Een teken dat het Schutzverband zich ook openstelde voor andersdenkenden – de wens tot een breed antifascistisch Volksfront te komen moge daaraan ten grondslag hebben gelegen¹¹¹⁰ – blijkt uit het feit dat de “burgerlijke” Heinrich Mann tot voorzitter werd gekozen van het door het SDS georganiseerde “Erste Internationale Schriftstellerkongreß zur Verteidigung der Kultur”, dat op 21 juni 1935 van

¹¹⁰⁷ *Almanach*, p. 365.

¹¹⁰⁸ Verwijzing naar Hoofdstuk 2.

¹¹⁰⁹ Kaynis (1973). *Der SDS*, p. 111f., cit. Klaus Mann (1952). *Der Wendepunkt: Ein Lebensbericht*. Frankfurt/Main: Fischer, p. 310.

¹¹¹⁰ Ter ondersteuning van het streven om in Frankrijk een Duits Volksfront te laten ontstaan werden vanaf 1937 “Freundeskreise”, min of meer informele organisaties, in het leven geroepen waaraan elke emigrant, ongeacht zijn of haar beroep, deel kon nemen. “Sie hatten nur einen politische Grundsatz: Teilnehmer der Freundeskreise konnte nur der sein, der auf dem Boden einer deutschen Volksfront stand. Sie waren im wahren Sinne des Wortes eine überparteiliche Bewegung. Träger des politischen, geistigen, und allgemein kulturellen Lebens innerhalb der deutschen Emigration in Paris”. Schiller/Pech/Hermann/Hahn (1981). *Exil in Frankreich*, p. 104 - 105, cit. Ilja Ehrenburg (1978). *Menschen, Jahre, Leben. Memoiren*. Band 2. Berlin: ?, p. 305.

start ging, en waarvan Uhse – andere bekende namen zijn o.a. Becher, Seghers, Kisch, Marchwitza, Brecht en Weinert - één van de organisatoren was.¹¹¹¹

Die samenwerking tussen verschillende overtuigingen was niet nieuw. Al in augustus 1933 had een *Braunbuch über Reichstagsbrand und Hitlerterror* het licht gezien,¹¹¹² waarin door vele schrijvers “... zum politischen Kampf gegen das Naziregime, [...] auch von Schriftstellern, die nicht der sozialistischen Literaturbewegung angehörten”,¹¹¹³ de gruweldaden van de Nazis aan de kaak werden gesteld. Het boek verscheen, in vele talen vertaald, in een totale oplage van ongeveer 500.000 exemplaren over de hele wereld. Ook de uit de bijdragen van 42 auteurs (waarvan 26 communistische) samengestelde anthologie “Deutsch für Deutsche”, een *Tarnschrift*,¹¹¹⁴ zocht de confrontatie met het Naziregime door onder andere de corruptie ervan wereldkundig te maken.¹¹¹⁵

Het Schriftstellerkongreß was een succes, en het vormde de breedste presentatie van de contemporaine Duitstalige literatuur in het buitenland tot op dat moment. Meer dan honderd schrijvers uit 38 landen namen het woord – waaronder ook Uhse -¹¹¹⁶ en het publiek was talrijk. Heinrich Mann constateerde, terugblikkend, dat “... [a]n fünf Nachmittagen und Abenden [...] jedesmal mehr als tausend Personen versammelt [waren]”,¹¹¹⁷ een gezien de moeilijke reisomstandigheden van die dagen aanzienlijk aantal. Het congres zorgde voor een zekere mate van – een aan de Volksfrontbeweging appelerende - eenheid onder de schrijvers.¹¹¹⁸

¹¹¹¹ Ibid, p. 209.

¹¹¹² Het boek is later heruitgegeven, ook in facsimile. Zie bijvoorbeeld: Z.n. (1978). *Braunbuch über Reichstagsbrand und Hitlerterror*. Frankfurt/Main: Röderberg Verlag.

¹¹¹³ Schiller/Pech/Herrmann/Hahn (1981), *Exil in Frankreich*, p. 189.

¹¹¹⁴ Het boekje had de omslag van een schoolboekje uit 1906, en bevatte artikelen, die de nationaal-socialistische terreur tot onderwerp hadden. Bron: <https://kuenste-im-exil.de/KIE/Content/DE/Objekte/tarnschrift-deutsch-für-deutsche.html>, stand 15-6-2019.

¹¹¹⁵ Beïnvloeding van het thuisfront in Duitsland geschiedde vaker door middel van *Tarnausgaben*, die soms in oplagen van tienduizenden in Duitsland verspreid werden. Zo werkte Uhse eveneens mee aan “Wallenstein”, een “Roman von Gerhart Ellert”, met als eigenlijke titel “Vom Werden und den ersten Kämpfen des Bataillons Edger André”, en aan “Das Herz Europas”, door „Stanley McClatchie aus USA“, over “Deutsche Flieger in Spanien”, een aanklacht tegen het vernietigingswerk van de Duitse piloten, als “Soldaten ohne Überzeugung”. Vgl. Klaus Hermsdorf, Hugo Fetting, Silvia Schlenstedt (1981). *Exil in den Niederlanden und in Spanien*. Bd. 6 in der Reihe Kunst und Literatur im antifaschistischen Exil. Leipzig: Reclam, p. 241f., p. 385 Anm. 8.

¹¹¹⁶ Hij sprak over Musils „Gegenüberstellung von Politik und Kultur“. Schiller/Pech/etc. (1981), p. 209.

¹¹¹⁷ Ibid.

¹¹¹⁸ Op de gastenlijst stonden onder andere Michael Gold uit de VS; E.M. Porster en Aldous Huxley het Verenigd Koninkrijk; Louis Aragon, Henri Barbusse, Jean Richard Bloch, Andre Gide und André Malraux uit Frankrijk; Menno ter Braak uit Nederland; Robert Musil uit Oostenrijk, en Ilja Ehrenburg, Wladimir Kirschon, Michail Koltzow en Iwan Miktenko uit Rusland. Van het Parijse SDS waren Lion Feuchtwanger, Alfred Kantorowicz, Egon Erwin Kisch, Rudolf Leonhard, Heinrich Mann, Gustav Regler, Anna Seghers en Bodo Uhse aanwezig. Kaynis (1973), cit. Jürgen Rühle (1960). *Literatur und Revolution: Die Schriftsteller und der Kommunismus*. Köln/Berlin: Kiepenheuer und Witsch, p. 507.

Tot begin 1935 werkte Uhse aan *Söldner und Soldat*,¹¹¹⁹ terwijl Ellen Gottschalk, om geld te verdienen, kantoorwerkzaamheden verrichte. Hij trad echter ook af en toe op als referent tijdens bijeenkomsten van het SDS en ter gelegenheid van feestelijke gelegenheden binnen de Duits-communistische gemeenschap. Zo sprak hij eind juni 1934 op een *Vortragsabend* van het Schriftstellerverband waar hij het thema “Der Gesellschaftsroman auf dem Wege zum Faschismus”¹¹²⁰ besprak.¹¹²¹ Ook hield hij het jaar erop een referaat bij de opening van de “Freie Deutsche Hochschule”, een school die een op de Volksfrontideologie gebaseerde leer uitdroeg.¹¹²²

Na de publicatie van *Söldner und Soldat* begon hij meteen aan een nieuw boek, een roman die aanvankelijk de titel *Angriff auf Wyst* kreeg, en die later, onder medeneming van hetgeen hij gedurende zijn jaren in Spanje had beleefd, in 1944 zou uitmonden in *Leutnant Bertram*. Een voorpublicatie van een hoofdstuk uit het eerste deel van het boek verscheen in het tijdschrift *Das Wort*, in juli 1936. Uhse's activiteiten in Parijs namen in de zomer van 1936 tijdelijk een einde, toen hij door de KPD naar Spanje werd gestuurd om deel te nemen aan de Spaanse Burgeroorlog.

Zijn partijlidmaatschap verplichtte hem tot die deelname. Toen op 18 september 1936 op Stalins bevel begonnen werd met het werven van arbeiders uit alle landen van Europa voor de Internationale Brigaden, liefst mensen met enige gevechtservaring, werd in Parijs een vergadering georganiseerd waar een grove dwarsdoorsnee van Europa's communistische organisaties bijeenkwam, en waar het besluit werd genomen tot het in het leven roepen van een internationaal leger ter ondersteuning van de Spaanse overheid tegen het fascisme. Parijs werd daarmee het centrale rekruteringscentrum voor de Internationale Brigaden, en hoewel daar werd benadrukt dat deelname vrijwillig was en voor alle politieke ideologieën openstond, gold het voor communisten als verplichting.¹¹²³

De besluitvorming liep, zoals we dat al eerder gezien hebben, ook hier weer achter de realiteit aan. Enige weken eerder al was in Barcelona namelijk een groep communisten bijeengekomen voor een sportevenement, de *Volks-Olympiade*, die van start zou gaan op de dag dat de eerste schermutselingen tussen arbeidersmilities en falangisten – soldaten van Generalissimo Franco – losbarstten. De Olympiade ging dan ook niet door, maar een aantal van de aanwezige sporters vormde naar aanleiding van de ongeregelde oogenblikkelijk een strijdgroep, de kiem van wat later zou uitgroeien tot de “Internationale Brigaden”. Ze werd tot “centuria Thälmann” gedoopt, en ze werd aangevoerd door de kort daarvoor uit het KZ

¹¹¹⁹ Gustav Regler bespreekt het boek tijdens een bijeenkomst van het SDS op 13 mei 1935. Vgl. Kaynis (1973), p. 151.

¹¹²⁰ Aankoniging in het *Pariser Tageblatt*, 2. Jg. Nr. 199 (1934), 29-6-1934, p. 3.

¹¹²¹ Kaynis (1973), p. 139.

¹¹²² Volgens het redactioneel van het *Pariser Tageblatt*, 3. Jg. (1935) Nr. 709, 21-11-1935, p. 3.

¹¹²³ Anthony Beevor (2006). *The Battle for Spain. The Spanish Civil War 1936-1939*. London: Penguin, p. 157.

Dachau ontsnapte Hans Beimler (1895-1936),¹¹²⁴ die voor de KPD in de Reichstag had gezeten, en die op 5 augustus in de stad was aangekomen.¹¹²⁵

Uhse heeft, ondanks het feit dat zijn DDR-biografen hem als Spanjestrijder in het zonnetje zetten, voor zover bekend niet deelgenomen aan gevechtshandelingen, al is hij er blijkens zijn dagboeken wel getuige van geweest. Hij functioneerde gedurende de eerste periode van zijn aanwezigheid in Spanje als reporter,¹¹²⁶ later als “Kommissar”,¹¹²⁷ als partijfunctionaris die, tijdens bijeenkomsten, waakte over de ideologische zuiverheid en de goede moraal van de manschappen.¹¹²⁸ In april 1937 werd hij politieke commissaris in de staf van de 17^e, en in oktober van de 45ste Divisie.

Uhse's Kommissarschap wordt ook aangehaald door Ludwig Renn in *Der spanische Krieg*, zijn kroniek van de strijd: “Am 29. Juni fuhr ich mit Doktor Herz und Toni Sender nach Valencia ab. In Torija nahmen wir Bodo Uhse auf, der zum Politkommissariat unsrer (sic) Division gehörte”.¹¹²⁹ Uhse trok in die hoedanigheid vrijwel onafgebroken, alleen of in gezelschap van een enkele metgezel, door het republikeinse deel van Spanje.¹¹³⁰ Af en toe bracht hij een dag of wat aan het front door, maar zijn dagen waren blijkens zijn dagboeken vooral gevuld met vergaderingen (“Kommissare”, noemt hij die bijeenkomsten, zo’n twee à drie maal per week) en met inspecties van ziekenhuizen en “Frontabschnitte”.¹¹³¹ Enkele van de episodes die hij heeft meegemaakt heeft hij zoals gezegd verwerkt in *Leutnant Bertram*.¹¹³²

Gedurende 1937 schreef Uhse ook een aantal radiotoespraken die werden uitgezonden via plaatselijke radiostations:¹¹³³ “Die Kunst will nicht gedeihen”, over de (noodlijdende) cultuur in Duitsland onder het nationaal-socialisme, en “Granaten über Madrid”, over de strijd om

¹¹²⁴ Beimler werd op (waarschijnlijk) 30 november 1936 in een loopgraaf *vor Madrid* gedood. Onderzoek door zijn vriendin heeft uitgewezen dat dat waarschijnlijk niet door een franquistische sluipschutter is gebeurd, maar door een moordcommando van de KPD. Hij had in de maanden voorafgaand aan zijn dood kennelijk te veel lastige vragen gesteld. De *Kugel* kwam dus weliswaar *aus der Heimat für ihn her*, maar uit een andere loop dan de DDR-mythologie ons heeft willen laten geloven. In plaats van een geweerkogel in het hart, zoals de mythe luidt, bleek Beimler bij obductie een wond in zijn rug te hebben, veroorzaakt door een pistoolkogel. Vgl. het relaas omtrent de onderzoeken naar Beimlers dood in: Lucien Scherrer (2018). *Der mysteriöse Tod eines Helden*. In: *Neue Zürcher Zeitung*, 10-4-2018. Zürich: NZZ. Bron: <https://www.nzz.ch/schweiz/der-mysterioese-tod-eines-helden-ld.1375839>, stand 4-7-2019.

¹¹²⁵ Beevor (2006). *The Battle for Spain*, p. 157.

¹¹²⁶ Günter Caspar, “Nachbemerking”, Tagesnotizen, in: *Reise- und Tagebücher II*, GW V, p. 506.

¹¹²⁷ Dat wordt bevestigd door zijn latere vrouw, Alma. Alma Neuman (1993), *Always straight ahead*, p. 76.

¹¹²⁸ Beevor beschrijft het uniform van de partijfunctionarissen met de rang “Kommissar” als volgt: “They favoured black leather jackets, dark blue berets, and a Sam Browne belt with a heavy 9mm pistol.” Beevor (2006), p. 161.

¹¹²⁹ Renn was bevelhebber van de 17e Divisie. Ludwig Renn (1956). *Der Spanische Krieg*. Berlin: Aufbau, p. 293.

¹¹³⁰ Van april tot oktober 1937 was hij adjudant van Hans Kahle, waarmee hij enige tijd vriendschappelijke betrekkingen aanknoopte.

¹¹³¹ Bodo Uhse (1981). *Reise- und Tagebücher I*, in: GW V. Berlin (DDR): Aufbau, p. 315ff.

¹¹³² Namelijk de inzet van het Bataillon Edgar André bij de verdediging van de Universiteitswijk in Madrid, (in de hoofdstukken 2 en 4), de slag bij Guadalajara (hoofdstuk 5), en de slag bij Brunete (hoofdstuk 12).

¹¹³³ Günter Caspar, “Nachbemerking”, in: *Reise- und Tagebücher II*, GW V, p. 506.

de Spaanse hoofdstad.¹¹³⁴ Om de principeloosheid van de Duitse soldaten voor het voetlicht te brengen schreef hij de “Grabrede auf den Gefreiten Franke”, een Duitse piloot, die, hangend aan zijn parachute, door zijn medestrijders vanaf de grond werd doodgeschoten toen bleek dat hij in vijandelijk gebied dreigde neer te komen.

In Madrid nam hij deel aan het “Ile Internationale Schriftstellerkongreß für die Verteidigung der Kultur”, gehouden van 4 tot en met 17 juli 1937.

Begin januari 1938 reisde hij om gezondheidsredenen naar Parijs terug. Hij kwam rond 5 januari in de stad aan, en pakte zijn ‘normale’ bestaan weer op: schrijven, en duelleren met de autoriteiten over de verlenging van verblijfspapieren, ditmaal onder andere voor Ruth Domino, met wie hij bevriend geraakt was.¹¹³⁵ Lion Feuchtwanger, Arthur Köstler, Otto Katz en Gerhart Eisler waren inmiddels ook in Parijs gearriveerd en hadden zich bij het SDS aangesloten.¹¹³⁶

In de loop van 1938 liet zijn gezondheid – lichamelijk, maar vooral geestelijk – in toenemende mate te wensen over. Het eeuwige geldgebrek, dat hem ertoe noopte – hij doet dat samen met zijn vriendin Ruth Domino – een knipselkrant op te zetten en bij te houden, en de uitzichtloosheid daarvan maakte hem “... das Leben unerträglich”, depressief.¹¹³⁷ In Le Lavandou, aan de Côte d’Azur, kwam hij, uitgenodigd door de ‘conservatieve’ schrijver E.A. Reinhardt (1889-1945), die daar vaker Duitse vluchtelingen en oud-Spanjestrijders ontving, enigszins op verhaal. Zijn financiële nood werd gelenigd door een toelage die hij kreeg van de “American Guild for German Cultural Freedom”, van dertig dollar per maand.¹¹³⁸ Bij Reinhardt werkte hij aan *Leutnant Bertram*, en nam zich diens suggestie ter harte er een tweede deel bij te schrijven, en dat te plaatsen, gebaseerd op zijn eigen oorlogservaringen, tegen het decor van de Spaanse Burgeroorlog.¹¹³⁹ Eind oktober keerde hij naar Parijs terug, waar de vreemdelingenwetgeving bleek te zijn aangescherpt, waardoor het verblijf in de stad steeds unheimischer werd. Een uitweg lag echter in het verschiet.

b. De Verenigde Staten en Mexico, 1939-1948.

In maart 1939 werd Uhse gevraagd om in New York het internationale schrijverscongres bij te wonen, dat er gehouden zou worden van 2 tot en met 4 juni 1939. Het werd georganiseerd door de “League of American Writers”.¹¹⁴⁰ Hij kreeg de uitnodiging via Joseph W. An-

¹¹³⁴ De teksten van beide toespraken zijn bewaard gebleven in het *Uhse-Archiv*, AdK Berlin, onder de nummers A204 en A214.

¹¹³⁵ Schmidt (2002), p. 299. Ellen is inmiddels naar India vertrokken.

¹¹³⁶ Blijkens dagboek aantekeningen vanaf medio februari 1938. *Reise- und Tagebücher I*, in GW V, p. 373f.

¹¹³⁷ Dagboek aantekening van 14 mei 1938. *Reise- und Tagebücher I*, in GW V, p. 378

¹¹³⁸ Volgens een brief aan Hans Kahle, 20 juni 1938. “Briefe an Hans Kahle 1938”, in: *Reise- und Tagebücher I*, in GW V, p. 388.

¹¹³⁹ Ibid, p. 389.

¹¹⁴⁰ Dankzij die uitnodiging kreeg hij vrij vlot een visum. Wolfgang Kießling (1989). *Brücken nach Mexiko. Traditionen einer Freundschaft*. Berlin (DDR): Dietz Verlag, p. 278.

gell, de zoon van een oud-rector van Yale en een vriend van Thomas Mann. De leiding van de KPD in Frankrijk gaf hem formeel toestemming deel te nemen aan het congres: ze zag in zijn bezoek aan het toentertijd bijna mythische New York een mooie gelegenheid om hem enige zendingsarbeid te laten verrichten onder de daar al woonachtige antifascistische Duitse emigranten,¹¹⁴¹ die zich er vanaf 1933 gevestigd hadden.¹¹⁴²

In gezelschap van Alfred Döblin (1878-1957) reisde hij in april van dat jaar dan ook naar Le Havre, om van daaruit scheep te gaan New York. Hij werd na zijn aankomst op Ellis Island – zoals iedere immigrant – door de “Board of Special Enquiry” ondervraagd, die van dat verhoor uitgebreid verslag heeft gedaan. Ondanks zijn verleden – hij heeft tijdens het interview¹¹⁴³ uitgebreid kond gedaan van zijn wisseling van de NSDAP naar de KPD, wat hem in Amerikaanse ogen tot dubbel verdachte “Communazi”¹¹⁴⁴ maakte (Duitser, communist, oud-Nazi, bovendien “unattractive, sly, shifty-eyed”) - werd hij op een tijdelijk visum toegelaten tot het land.¹¹⁴⁵ Het predicaat “Communazi” en de bekentenissen die hij op Ellis Island ten overstaan van de ambtenaren van de INS, de Immigration and Naturalisation Service, had gedaan leverden hem een tot 1946 durende surveillance door de FBI en het “Office of Strategic Services”, voorloper van de CIA, op.¹¹⁴⁶

Van zijn verblijf in de VS en van zijn reis naar Mexico heeft Uhse uitgebreid verslag gedaan aan zijn geliefde van dienst, Almuth Heilbrun (?? - ??), weduwe van de in Spanje gevallen arts Werner Heilbrun (?? – 1938) en later, toen ze te kennen had gegeven dat het “uit” was, middels zijn dagboek aantekeningen. Veel informatie vinden we ook in het boek van Alexander Stephan, die onderzoek heeft gedaan naar de wijze waarop de geheime- en immigratiediensten in de Verenigde Staten de ongeveer 300.000 Duitse emigranten¹¹⁴⁷ die het land na 1933¹¹⁴⁸ binnenreisden bleven volgen.¹¹⁴⁹

¹¹⁴¹ Erika Mann (1905-1969) zou zich hebben ingezet om het geld voor de overtocht te regelen. Ibid.

¹¹⁴² Dorothy Thompson (1893-1961), “First Lady of American Journalism” en in 1934 Duitsland uitgezet wegens haar kritische berichtgeving, zou hem Frankrijk uit hebben weten te krijgen. Hij logeerde in New York aanvankelijk bij Fritz Lang. Alma Neuman (1993), p. 78.

¹¹⁴³ Dat interview vond plaats op 8 mei 1939. Zie Uhse's brief aan Almuth Heilbrun van 9 mei 1939, vanuit New York. *Reise- und Tagebücher I*, in GW V, p. 405.

¹¹⁴⁴ Alexander Stephan (2000). *“Communazis”. FBI Surveillance of German Emigré Writers*. Translated by Jan van Heuck. New Haven/London: Yale University Press, p. 272. “Communazi” was een breed gebruikt etiket voor Duitse emigré's: in Amerikaanse ogen was er niet zo veel verschil tussen Nazi's en communisten; voor J. Edgar Hoover gold dan ook: “[S]ince Communism was a German invention, and the two greatest threats to democracy were the German brand of Fascism (Nazism) and Communism, there was virtually no difference between them.” Bernard F. Dick (2001): *Communazis: FBI Surveillance of German Emigre Writers*. (Book Review). *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, Vol. 578 (2001), p. 194 - 195.

¹¹⁴⁵ Stephan (2000). *Communazis*, p. 272.

¹¹⁴⁶ Ibid, p. 32.

¹¹⁴⁷ Ibid, p. 6.

¹¹⁴⁸ Aanvankelijk stond men, met name toen in 1933 bekend geworden was wat de opkomst van de Nazi's voor de Joodse bevolking van Duitsland betekende, in de VS welwillend tegenover de opname van de vluchtelingen. Later, toen J. Edgar Hoover de leiding van de FBI had gekregen en een stroom van xenofobe maatregelen was afgekondigd (wat hem de bijnaam J. Edgar Himmler opleverde), werd emigratie naar de VS voor Duitsers moeilijker. Stephan (2000), p. 9.

Uhse bevond zich in de groep Duitse exilanten in goed gezelschap. Onder degenen die zich in New York ophielden komen we onder andere Erika Mann tegen, Otto Katz (a.k.a. André Simone) en zijn vrouw, Gustav Regler, Alfred Döblin, Ernst Toller (die op 22 mei 1939 zelfmoord pleegde) en Ludwig Renn, die op 30 mei 1939 aankwam. Hij liep echter ook Ernest Hemingway en Martha Gellhorn, die hij nog uit zijn Spaanse tijd kende, tegen het lijf, en Joris Ivens en Louis Aragon die hij in Parijs ontmoet had.¹¹⁵⁰

Toen het congres achter de rug was lifte Uhse met Joe Angell, die Engelse literatuur doceerde aan Yale, en die 'beroepen' was om in Los Angeles een Thomas Mann-archief op te zetten,¹¹⁵¹ en diens vrouw, Mary-Jean, naar de westkust.¹¹⁵² Tijdens de dagenlange autorit, die hij doorbracht op de achterbank van Angell's Chevrolet, groeide zijn ergernis jegens het "langweilige Professorenvolk", en zakte zijn dunk van de man tot bijna nul.¹¹⁵³ Aangekomen in Los Angeles op 26 juli 1939, vernam hij, in haar laatste brief, van Heilbrun dat er 'een ander' was. De navolgende dagboek aantekeningen – kennelijk had Uhse het idee dat zijn omzwervingen wel geboekstaafd moesten worden – zijn veel klageriger van toon. Dat is ook begrijpelijk: het maandenlange wachten trok een stevige wissel op zijn humeur.

De dagen die hij doorbracht met wachten op het visum dat hem toegang tot Mexico moest verschaffen, en dat door Ludwig Renn in Mexico geregeld zou worden,¹¹⁵⁴ waren gevuld met verveling, geldzorgen en verbazing over het schaamteloze materialisme van de Amerikanen.¹¹⁵⁵ Zodra het visum begin maart 1940 binnen was – het bleef langer uit dan verwacht – reisde hij per bus via Laredo, Texas, naar Mexico-Stad.¹¹⁵⁶

Mexico was een logische bestemming voor Duitse antifascisten. Het land hanteerde onder de sociaaldemocratische president Cárdenas een uiterst liberale immigratiepolitiek, verstrekke ruimhartig verblijfsvisa,¹¹⁵⁷ en was daardoor als vrijwel het enige land een gastvrij

¹¹⁴⁹ Niet alleen de FBI en het Office of Strategic Services, de voorloper van de CIA, hielden de immigranten in de gaten. Ook was daar "The House Un-American Activities Committee" (HUAC), en later, onder de *Alien Registration Act* van 1940, het "Office of Censorship", de "Special Intelligence Service" (SIS, 1940),

¹¹⁵⁰ Genoemde actoren worden genoemd in Uhse's *Reise- und Tagebücher*, in dagboek aantekeningen en brieven. *Reise- und Tagebücher I*. In: GW V.

¹¹⁵¹ Günter Caspar, "Nachbemerkung", Tagesnotizen, in: *Reise- und Tagebücher II*, GW V, p. 542. Ook: Bodo Uhse (1939). „Der Entsandte Deutschlands in Amerika“. In: *Pariser Tageszeitung*, 23/24-7-1939.

¹¹⁵² Bron: <https://archives.yale.edu/repositories/12/resources/3445>; stand 15-6-2019.

¹¹⁵³ „Briefe an Almuth Heilbrun“, in: *Reise- und Tagebücher I*, GW V, p. 447f.

¹¹⁵⁴ Renn beschikte na zijn *Ausbürgerung* door de Duitse regering nog over een Spaans republikeins paspoort, dat hem automatisch toegang tot Mexico had bezorgd. Hij bevond zich al vanaf 12 september 1939 in Mexico-Stad. Kießling (1989), p. 279.

¹¹⁵⁵ Bodo Uhse (1981). *Reise- und Tagebücher I*, GW V, p. 470ff.

¹¹⁵⁶ Stephan (2000), p. 29; p. 223. Tevens: „1939/1940“, in: *Reise- und Tagebücher I*, GW V, p. 485.

¹¹⁵⁷ Het verkrijgen van een verblijfsvisum was van eminent belang voor vluchtelingen: alleen de bezitters van dat document maakten kans op de noodzakelijke transitvisa voor landen die moesten worden doorkruist op weg naar de eindbestemming, en op passagebiljetten voor schepen die hen over de Atlantische Oceaan moesten vervoeren. Dat het verkrijgen daarvan ook geen sinecure was schetst Anna Seghers in *Transit*, dat de sfeer

toevluchtsoord; dat gold vooral voor oud-strijders van de Spaanse Burgeroorlog, die een streepje voorhadden op de overige immigranten.

In Mexico aangekomen – eind maart 1940 - begon Uhse, samen met Renn, de Mexicaanse autoriteiten te bestoken met petitie's, die hen ertoe zouden moeten aanzetten bij te dragen aan de redding van uiteindelijk tegen de bijna tweehonderd Duitse exilanten¹¹⁵⁸ waarvan het grootste deel zich in Frankrijk bevond, deels (nog) in vrijheid, deels geïnterneerd. Dankzij hun inspanningen arriveerden nog voor de herfst van 1940 Egon Erwin Kisch, Gustav Regler en Leo Katz in Mexico.¹¹⁵⁹ Later zouden, ook omdat de ontvangst van vluchtelingen door de stijgende anticomunistische stemming in de USA¹¹⁶⁰ in dat land minder vriendelijk werd, ook daar vandaan nog velen volgen.

De opeenhoping van uit Duitsland gevlucht links talent in Mexico leidde tot het ontstaan van een veelheid aan cultureel-antifascistische initiatieven en bewegingen. Uhse speelde daarbij een actieve rol. Zo was hij nauw betrokken bij de oprichting, in november 1941, van de "Heinrich-Heine-Klub",¹¹⁶¹ een culturele ontmoetingsplaats voor Duitstalige antifascisten, met Anna Seghers als voorzitter,¹¹⁶² en bij de uitgave van het tijdschrift *Freies Deutschland*, het officieel orgaan van de HHK en het belangrijkste literaire en politiek-culturele tijdschrift van de exilgemeenschap.¹¹⁶³ In mei 1942 werd *El Libro Libre* opgericht, een uitgeverij die onder leiding stond van Walter Janka, waar totaal 26 titels het licht zagen, onder meer van de hand van communistische schrijvers als Uhse zelf (de Duitse versie van *Leutnant Bertram* in 1943), van Ludwig Renn, Egon Erwin Kisch en Anna Seghers, maar ook van Lion Feuchtwanger en Heinrich Mann. De gezamenlijke oplage daarvan bedroeg in totaal zo'n vijftigduizend exemplaren.

Door de Duitse culturele verenigingen werden voordrachten gehouden, toneelstukken en muziekavonden georganiseerd, er werd uit eigen werk voorgelezen, er werd samen gegeten en gedronken: ze hadden een beetje het karakter van sociëteiten. Ze werden ondersteund vanuit de USA, waar een aantal hulpcomité's actief was. De League of American Writers had een "Joint Antifascist Refugee Committee", naar de voorzitter ervan ook wel "Barsky-Committee" genoemd. Ook het Joodse "Hacim" en het "Unitarian Committee" van de Quakers hadden onder andere tot doel Duitse vluchtelingen in Frankrijk en Mexico, vooral financieel, te ondersteunen.

in het Marseille van 1942 weergeeft rond de strijd om de noodzakelijke visa en passagebiljetten. Anna Seghers (2003) (eerste druk 1944). *Transit*. Berlin: Aufbau.

¹¹⁵⁸ Alexander Stephan, die de archieven van de FBI heeft ingezien, noemt er 189.

¹¹⁵⁹ Stephan (2000), p. 223.

¹¹⁶⁰ Die anticomunistische stemming ontstond niet alleen door de activiteiten van J. Edgar Hoover, maar werd ook aangejaagd door het Molotov-Ribbentrop-pact, het niet-aanvalsverdrag tussen Duitsland en de Sovjetunie.

¹¹⁶¹ De Heinrich-Heine-Klub was een rechtstreekse concurrent van de "Liga pro Cultura Alemana", die al in 1938 was opgericht, en die meer algemeen georiënteerd, geen banden met de KPD had.

¹¹⁶² Kießling (1989), p. 328f.

¹¹⁶³ Ibid, p. 338.

Uhse eerste activiteit in Mexico was dan ook het opstellen, in overleg met Renn, van een lijst met een twintigtal *Hitlergegner* die door de Gestapo werden gezocht, en die daarom als eerste geholpen moesten worden. Die lijst werd, na veel bureaucratische tegenwerking, door sympathisanten aan president Cárdenas in handen gegeven, die toelating van de betrokkenen op 9 augustus 1940 goedkeurde.¹¹⁶⁴ Later nam de complexiteit van de hulp nog toe: na de bezetting van Vichy-Frankrijk door de Wehrmacht op 11 november 1942 vielen de directe scheepvaartverbindingen daarvandaan weg, en dienden extra visa te worden geregeld: alleen via Portugal was na 1942 uitreizen nog mogelijk.¹¹⁶⁵ Dat het gevaar waarin de vluchtelingen verkeerden niet denkbeeldig was bleek onder meer uit de uitlevering door de Vichy-Fransen van de Duitse sociaaldemocraten Rudolf Breitscheid (1874-1944) en Rudolf Hilferding (1877 – 1941) aan de Nazi's: beide werden door hen in gevangenschap omgebracht.

Uhse stond er al snel alleen voor toen Renn in april 1940 een professoraat aan de universiteit van Morelia kreeg aangeboden, dat hij zonder aarzelen accepteerde. Hoewel zijn armoede door de baan enigszins werd verlicht, had zijn vertrek echter wel de consequentie dat de werkzaamheden voor de vluchtelingen en de samenstelling van het tijdschrift *Freies Deutschland* voor een belangrijk deel op Uhses schouders kwamen te rusten.

Naast zijn bedelen om visa en geld voor de exilanten¹¹⁶⁶ was Uhse onafgebroken in de weer met de tijdrovende redactie en productie van het tijdschrift, een taak die, zo getuigde hij later, door de soms ingewikkelde samenwerking met de Mexicaanse drukkers (die extra gecompliceerd werd omdat die niet in staat waren zelfstandig correcties in de tekst door te voeren, en omdat ze zich kilometers van de redactielokalen aan de andere kant van de stad bevonden), ook fysiek zwaar was. Hij rende zich rot, van de ene kant van Mexico naar de andere.¹¹⁶⁷

In het voorjaar van 1941 ontmoette hij zijn latere vrouw, Alma Agee (née Mailman) (1914-1988).¹¹⁶⁸ Ze beschrijft die eerste ontmoeting in haar memoires:

The first day of our arrival [...] my main memory is of a handsome young German we met there. He was sitting on a table, one foot beneath him and the other swinging back and forth, as he introduced himself and questioned the two young American women. He had the impossible name of Bodo Uhse, but I liked his looks and the way he was dressed [...]

¹¹⁶⁴ Kießling (1989), p. 297f.

¹¹⁶⁵ Kießling (1989), p. 316.

¹¹⁶⁶ Hij noemt hetzelf „die Läufeereien wegen der Visen“, wat zijn bezigheden ongeveer beschrijft. In april 1941 boekt hij de eerste successen: Anna Seghers, Alfred Kantorowicz en Ruth Lilienstein hebben Frankrijk via Marseille verlaten. Er zouden er nog velen volgen.

¹¹⁶⁷ „Tagebücher 1940 – 1948“, in: *Reise- und Tagebücher I*, GW V, p. 487ff.

¹¹⁶⁸ Stephan (2000), p. 270.

with the delicate structure of his face, with its aristocratic nose under wide-set pale blue eyes.¹¹⁶⁹

De relatie tussen Alma Agee en Uhse – ze zouden in 1945 in het huwelijk treden – was er een van pieken en dalen, die bijeengehouden werd door de vaderlijke aanhankelijkheid die Uhse koesterde voor Joel, Alma's zoon, die in 1940 geboren was.¹¹⁷⁰ In de tijd dat ze in Cuernavaca woonden, op een uur rijden van Mexico-Stad, beschikten ze, hoewel levend onder relatief karige omstandigheden, over een ruim huis op een heuvel, met grote tuin, zwembad en al, wat mogelijk was dankzij het grote koersverschil tussen de peso en de dollar.¹¹⁷¹

De relatie overleefde een *Seitensprung* van Uhse die hij in 1944 maar nipt, toen de amoureuze betrekkingen die hij had aangeknoopt met de eveneens in Cuernavaca wonende Amerikaanse danseres Waldeen von Falkenstein (1913-1993)¹¹⁷² stukliepen.¹¹⁷³ Alma, die gedesillusioneerde naar New York was vertrokken, bleek bereid naar Mexico terug te keren toen Uhse haar daarom gevraagd had.¹¹⁷⁴

Op literair vlak was er in deze periode wel een succes te noteren. Eveneens in 1944 werd namelijk, na langdurig onderhandelen met diverse uitgevers¹¹⁷⁵ Uhse's roman *Lieutenant Bertram. A Novel of the German Luftwaffe* uitgegeven in New York. Uhse was opgetogen. Niet alleen was het de eerste grote roman die werd uitgegeven na *Söldner und Soldat*, ook

¹¹⁶⁹ Alma Neumann (1993), p. 74. Uhse noemt de ontmoeting zelf in het geheel niet.

¹¹⁷⁰ Joel was de zoon van James Agee, Alma's eerste man, geboren in 1940. Hij is succesvol journalist, schrijver en scenarist, en woonachtig in New York. Hij heeft zijn vaders achternaam behouden, en is bekend geworden als schrijver van romans en korte verhalen. Hij heeft bekendheid gekregen als vertaler van Duitse klassiekers als Dürrenmat, Von Kleist, Canetti, Rilke, Benn, e.a. Zijn *Twelve Years. A Boyhood in East Germany* is een relaas van zijn jeugd in de DDR.

¹¹⁷¹ In een aangenaam klimaat, ook: het was de stad van de eeuwige lente. Zie o.a.: Barbara Kastelein (2006). "Cuernavaca: la verdadera historia de su eterna primavera". Bron: www.revistatravesias.com/numero-59/fin-de-semana/cuernavaca-la-verdadera-historia-de-su-eterna-primavera.html, stand 10-6-2019.

¹¹⁷² Waldeen is in later jaren uitgegroeid tot een van de belangrijkste danseressen en choreografen die Mexico gekend heeft. Roger Salas (1993). Necrología. Waldeen von Falkenstein. Bailarina y coreógrafa. In: *El País*, 21-8-1993. Madrid: Ediciones El País S.L.; bron: https://elpais.com/diario/1993/08/21/agenda/745884002_850215.html, stand 4-1-2019.

¹¹⁷³ Alma was, blijkens een latere mededeling van Uhse, in deze periode ook niet geheel van vreemde smetten vrij. Zij had enige tijd een relatie met de in 1943 overleden Alfred Fortmüller a.k.a. Alfredo Miller, redacteur van de "Daily Worker". Bodo Uhse in een dagboek aantekening van 14 november 1958, in: *Reise- und Tagebücher II*, GW V, p. 368.

¹¹⁷⁴ Het zou niet de laatste keer zijn dat Uhse zijn heil buiten de deur zocht. In de loop van 1949 betraft Alma hem met zijn secretaresse, Wilhelmine Freigang, door Joel "Gertrud" genoemd (Joel Agee (2009). *Zwölf Jahre*, p. 160-161) in *flagranti* in het tuinhuis (aldus Edith Anderson (2007), *Liebe im Exil*. Berlin: BasisDruck Verlag, p. 300). In Uhse's *Tagebücher* speelt "J.", vrijwel zeker Josefine Werzlau (1923-2015), een danseres, vrijwel onafgebroken een rol op de achtergrond (hij is in 1961, na zijn scheiding van Alma, met haar getrouwd). Ook is er sprake van regelmatige ontmoetingen met een zekere Bebo gedurende enkele jaren vanaf de herfst van 1958. Waarschijnlijk zijn Josefine en Bebo dezelfde persoon. Vgl. *Reise- und Tagebücher II*, GW V, p. 385, 387, 415.

¹¹⁷⁵ Het onderhouden van contact daarmee (en goed beschouwd met wie dan ook) werd gecompliceerd door het feit dat de FBI en de OSS de correspondentie van en naar de overwegend communistische exilgemeenschap in Mexico via het "Office of Censorship" vanaf 1941 consequent in de gaten hield. Dat zorgde voor veel vertraging in de briefwisselingen met de uitgevers. Stephan (2000), p. 20f.

kon hij eindelijk, in haar moedertaal, aan Alma laten lezen waarmee hij zich in de laatste jaren had beziggehouden.¹¹⁷⁶

Zodra het nieuws van de Duitse capitulatie Mexico bereikt had, stortte hij zich weer op de *Visaläufereien*, ditmaal om de terugtocht naar Europa voor zijn lotgenoten te regelen, en was hij vrijwel onafgebroken bezig met het regelen van visa en passages voor zijn landgenoten, waarvan het overgrote deel terug wilde naar Duitsland.¹¹⁷⁷ Tussen de bedrijven door schreef hij aan *Wir Söhne*, dat in 1948 in de SBZ zou worden uitgegeven, en aan een aantal korte verhalen. Uiteindelijk reisde hij medio juni 1948, in gezelschap van Alma, Joel en hun in 1946 geboren zoon Stefan via Leningrad naar Duitsland terug, waar ze rond 12 september aankwamen.

c. Carrière in de DDR, 1948 - 1963

Uhse werd, waarschijnlijk dankzij zijn tomeloze inzet en ondanks het feit dat “Westexilanten” over het algemeen met enige argwaan werden bejegend, direct na zijn aankomst als *hohes Tier* in de nieuw opgerichte SED, de samenvoegpartij van KPD en SPD-Ost, opgenomen. Hij bewoog zich dan ook al snel – een formele ontvangst vond op 18 september 1948 in de *Club der Kulturschaffenden* plaats¹¹⁷⁸ – temidden van mensen als *Kulturbundpräsident* Johannes R. Becher en *Präsident der Republik* Wilhelm Pieck, en op materieel vlak ontbrak het hem, van het ene op het andere moment, aan niets meer. Hij was welgesteld,

... [r]eich genug jedenfalls für diese Zeit und diesen Ort. Ein Berg Tantiemen hatte sich angehäuft in Berlin, Vorschüsse auf neue Bücher waren zugesagt, und für ein ständiges Einkommen sorgte Bodos Berufung zum Herausgeber [vom *Aufbau*,] der Monatszeitschrift des Kulturbundes [zur demokratischen Erneuerung Deutschlands].¹¹⁷⁹

Die baan, die hij kreeg in 1949, behield hij tot 1958, het jaar waarin het blad werd opgeheven.¹¹⁸⁰ De functie bracht hem op een welstandsniveau waarvan hij eerder niet had durven dromen: hij kreeg de beschikking over een modern gemeubileerde vrijstaande villa in het onder Sovjetbeheer vallende deel van Groß Glienicke (Am Seeblick 5), meerdere auto's, waarvan één met (inwonende) chauffeur, en een rijpaard, Ronald, voor Alma, dat alles in een land waarvan er gedurig aan van alles gebrek heerste. Uhse behoorde volgens Edith Anderson, die gehuwd was met Max Schroeder, dan ook tot de “Nomenklatura” van de Oostzone; Kantorowicz en Renn woonden bij hem in de straat.¹¹⁸¹

¹¹⁷⁶ Alma Neuman (1993), p. 101.

¹¹⁷⁷ Let wel: deze periode strekte zich uit van 1945 tot 1948, drie jaar achtereenvolgend.

¹¹⁷⁸ „Tagesnotizen“. In: *Reise- und Tagebücher II*, GW V, p. 558.

¹¹⁷⁹ Anderson (2007), p. 169.

¹¹⁸⁰ Een kwestie die geen onderdeel van dit onderzoek uitmaakt, maar die zeker interessant is om te onderzoeken, is waarom Uhse nauwelijks last heeft gehad van de tegenwerking waarmee andere uit het Westexil afkomstige vluchtelingen te maken hebben gehad.

¹¹⁸¹ Edith Anderson (2007), *Liebe im Exil*, p. 173.

Door de Uhse werden grote tuinfeesten georganiseerd (waarvan er eentje zo druk bezocht was dat het buurhuis, dat van Anton Kantorowicz en zijn vrouw, moest worden bijgehuurd), waar iedereen die iets te betekenen had in de *Kulturszene* van de DDR werd uitgenodigd.¹¹⁸² Onder zijn oude strijdmakkers wekte zijn welstand soms bevreemding:

Nach 1945 habe ich auch in Berlin Bodo Uhse wiedergesehen. Er war verändert, es war schwierig mit ihm überhaupt zu reden. Er hatte einen hohen Posten im Schriftstellerverband in der sowjetischen Besatzungszone. Es ging wie bei den reichen Bürgern, viel Luxus für den damaligen Zeit. Seine mexikanische (sic) Frau ritt jeden Tag aus. Sie wohnten draußen am Rande der Stadt, alles war vergittert und abgesichert, eine Siedlung, in der viele der populären Schriftsteller der späteren DDR wohnten. Was mir damals erstaunte, war, dass es innerhalb der Partei so riesige soziale Unterschiede gab.“¹¹⁸³

De baan bracht hem – getuige zijn dagboeken - veel werk, afgewisseld door dagen van apathie, waarin depressieve buien¹¹⁸⁴ en allerlei fysieke ongemakken hem kwelden. Hij bracht een groot deel van de winter van 1948-1949 in een sanatorium in de Harz door, waar hij, brieven schrijvend en wandelend trachtte te genezen van TBC.¹¹⁸⁵ In de tijd van zijn afwezigheid nam Max Schroeder, die *Cheflektor* bij Aufbau was, zijn taken waar.¹¹⁸⁶ Naast zijn hoofdredacteurschap vervulde hij ook een aantal politieke rollen.

Zo was hij volksvertegenwoordiger voor de SED in de *Volkskammer*, het parlement van de DDR, van 1950 tot 1954, en voorzitter van het *Deutsche Schriftstellerverband* van de Kulturbund, van 1950 tot 1952. In 1956 werd hij secretaris van de Sectie *Dichtkunst und Sprachpflege* van de Akademie der Künste van de DDR en vertegenwoordigde hij, eveneens in 1956, het land niet zonder succes op het PEN-congres¹¹⁸⁷ in Londen, en in Frankfurt/Main in 1959.¹¹⁸⁸

¹¹⁸² Anderson (2007), p. 213.

¹¹⁸³ Ruth Liepmann (2011). *Vielleicht ist Glück nicht nur ein Zufall. Erzählte Erinnerungen*. [Bd. 9 der editionfünf]. Gräfelding: Silke Weniger, p. 127. Uhse noemt de ontmoeting met Liepmann ook, en heeft niet in de gaten gehad dat de communicatie anders verliep dan anders. Zie de dagboek aantekening van 24 november 1958, in *Reise- und Tagebücher II*, GW V, p. 375.

¹¹⁸⁴ Joel Agee heeft het in dit verband over “Bodo’s etwas verbitterter Schwermut”. Joel Agee (2009). *Zwölf Jahre*, p. 187.

¹¹⁸⁵ Zijn kwaal leidt tot kortademigheid, waardoor hem wordt verboden te roken, een verbod dat hij met behulp van ‘J.’, waarschijnlijk Josephine Werzlau, die hem af en toe een sigaret bij haar brieven voegde, ontdoek. Zie o.a. in: *Reise- und Tagebücher I*, GW V, p. 552 f.

¹¹⁸⁶ Anderson (2007), p. 217. Ook: p. 267.

¹¹⁸⁷ PEN: Poets, Essayists, Novelists, een a-politiek en supranational schrijversverbond, opgericht in Londen, in 1921.

¹¹⁸⁸ Dagboek aantekening 19 juli 1959, in: *Reise- und Tagebücher II*, GW V, p. 417.

Afb. 3: Op vakantie in de *Ostsee-Bonzen-Enklave* Ahrenshoop, zomer 1951. Vlnr: Joel, Alma, Stefan en Bodo.

In deze periode liep de spanning tussen Oost en West op – onder andere door de opstand in Oost-Berlijn op 17 juni 1953, die met behulp van Sovjettanks werd neergeslagen - en het was daarom niet langer gewenst dat Uhse vanuit Groß Glienicke dwars door West-Berlijn naar zijn werk bij *Aufbau* reed: de redactie zetelde aan de Französische Straße in Mitte. Hij moest om de stad heenrijden, een tocht van ruim anderhalf uur, en in 1955 verhuisde het gezin Uhse dan ook naar het oostelijk gedeelte van de stad, naar de Kuckhoffstraße in Berlin-Niederschönhausen, naar een *Intellektuellensiedlung*,¹¹⁸⁹ waar ze een ruime atelierwoning betrokken. Ook daar organiseerden de Uhses weer feesten en partijen, die in het relatief autoluwe Niederschönhausen voor aanzienlijke parkeeroverlast zorgden.¹¹⁹⁰

Hoewel hij naar buiten toe niets liet zien van zijn afschuw, vormden de uitspraken die Nikita Chroesjtsjov, de Eerste Secretaris van de KPdSU, tijdens een rede op het XXste partijcongres, op 25 februari 1956 (inhoudelijk werd de rede, om de geruchtenmachine het gras voor de voeten weg te maaien, op 5 maart gepubliceerd) had gedaan omtrent Stalins misdaden het keerpunt in Uhses geloof in het communisme – en waarschijnlijk niet alleen in dat van hem:

... Josip Wissarionowitsch Stalin, “der unsterbliche, rumreiche Sohn der Arbeiterklasse”, ein Massenmörder, (...) Konzentrationslager in der Sowjetunion, dem Mutterland der sozialen Gerechtigkeit. Es war schockierend

¹¹⁸⁹ Dixit Anderson (2007), p. 314.

¹¹⁹⁰ Anderson (2007), p. 313 - 317.

und ein bisschen erschreckend. Vor nur drei Jahren hatten alle über den Tod des „Vaters der Nationen“ geweint, fünf, sechs Wochen Trauer.¹¹⁹¹

Voor de buitenwereld leek Uhse onaangedaan. Zo schreef hij op 6 maart 1956 in zijn dagboek nog louter socialistisch-formeel: “Gespräch über Ulbrichts Bericht vom XX. Parteitag, der ja in vielem weiter geht als die Reden die dort gehalten, gleichzeitig aber auch die Grenzen für die Diskussion setzte mit der Anerkennung der angeblich einzigen Verdienste Stalins im Kampf gegen Trotzki und Bucharin ...”: nog liet hij Stalin niet vallen.¹¹⁹² Pas weken later, op 30 maart, begon de ernst van de kwestie in de dagboeken in te dalen, want, zo meldde hij zonder er inhoudelijk op in te gaan, dat “... [d]er XX. Parteitag in der SU und die Berliner Parteikonferenz (...) die Gemüter beherrschen und die Gespräche [beschäftigen]”.¹¹⁹³

Zijn terughoudendheid past in het patroon van zijn kritiekloze solidariteit jegens het regime, juist in de periode waarin Walter Janka melding maakt van een wending in het politieke denken naar aanleiding van het nieuws uit de Sovjetunie, waarbij een aantal hooggeplaatste intellectuelen tijdens brainstormachtige discussieavonden praatten over een “... sozialistische Umgestaltung der DDR”.¹¹⁹⁴ De avonden – niet bekend is of Uhse erbij aanwezig was, verondersteld wordt dat hij zich er verre van heeft gehouden - werden gehouden ten huize van het *Aufbau-Verlag*, nota bene in aanwezigheid van een enthousiaste Johannes R. Becher.

De bijeenkomsten zouden later, door de klik rond Walter Ulbricht, worden uitgelegd als contrarevolutionaire samenzwering tegen de DDR. Zo getuigde Becher in oktober 1957, in een ijdele poging de schade van zijn aanwezigheid bij de avonden te beperken, dat hij “... zu einem Forum im Aufbau-Verlag eingeladen [war], und es war unschwer zu spüren, daß ich hier eine Gruppe von Genossen vor mir hatte, die gekommen waren um mir eine Falle zu setzen”.¹¹⁹⁵

Uiteindelijk zou Walter Janka zijn aanwezigheid bij de avonden moeten bekopen met vijf jaar *Zuchthaus* wegens subversieve activiteiten. In de rechtszaal zaten onder andere Uhse, Seghers, Bredel, en Claudius op de voorste rij. Geen woord van protest kwam hen over de lippen, en duidelijk was dat ze niet van plan waren zich te verzetten tegen het bewind van Stalinist Ulbricht en zijn trawanten, of om het land te verlaten.¹¹⁹⁶ Uiteindelijk bleek dat de enige zichtbare verandering na maart 1956 in de DDR gevormd werd door de bleke rechthoeken op de wanden van openbare gebouwen, schaduwen van Stalins verwijderde portretten. De vervolging van politieke tegenstanders bleef gewoon doorgaan.

¹¹⁹¹ Joel Agee, *Zwölf Jahre*, p. 231f.

¹¹⁹² Dagboeknotitie van 6 maart 1956, *Tagebücher 1951-1963*, in: *Reise- und Tagebücher II*, GW V, p. 245 - 246.

¹¹⁹³ Dagboeknotitie van 30 maart 1956, *Tagebücher 1951-1963*, in: *Reise- und Tagebücher II*, GW V, p. 247.

¹¹⁹⁴ Walter Janka (1989). *Schwierigkeiten mit der Wahrheit*. Reinbeck bei Hamburg, p. 16.

¹¹⁹⁵ *Ibid*, p. 16.

¹¹⁹⁶ *Ibid*, p. 35.

Voor Uhse moet zijn zwijgzaamheid, zo kort na de onthullingen over Stalins wandaden, aan de gewetenswroeging hebben bijgedragen waarvan Joel Agee getuigt. Het moet hem in elk geval hebben doen terugdenken aan het showproces in Tsjecho-Slowakije in 1952, waarbij, tijdens het proces tegen Rudolf Slánský, zijn vriend Otto Katz/André Simone op grond van allerlei merkwuurde beschuldigingen, samen met een reeks overwegend Joodse 'mededaders' ter dood veroordeeld werd. In de DDR werd in 1955 Paul Merker (1894-1969) dankzij een op een bewuste karaktermoord wijzende reeks van uitspraken van Anna Seghers in staat van beschuldiging gesteld en tot acht jaar tuchthuis veroordeeld – hij zou Amerikaans agent zijn, agent van de Gestapo, Franse spion en agent van – daar hebben we het weer – het Weltjudentum. Merker werd in 1956 al gerehabiliteerd.

Privé is Uhse door de onthullingen – zo weten we dankzij Joel Agee - in een diepe depressie verzeild geraakt.¹¹⁹⁷

[Wir] entdeckten (...) daß für unsere Eltern und ihre Freunde Stalins Verbrechen kein abgeschlossenes Thema waren. Bodo erzählte mir von seinem guten Freund Otto Katz – ich kannte ihn auch (...) – der in der Tschechoslowakei hingerichtet worden war, nachdem er sich selbst bezichtigt hatte, ein imperialistischer Agent zu sein. [...] Jetzt war er überzeugt, daß Otto schuldlos war. Ich weiß noch wie Bodo eines Abends beim achten oder zehnten Bier, stöhnend und gekrümmt vor Reue, jammerte, sein Leben sei verpfuscht, er habe sein Talent vergeudet, er habe diesem Schweinehund Stalin seine Seele verkauft.¹¹⁹⁸

Ondanks zijn schuldgevoel heeft Uhse niet radicaal gebroken met het regime, en heeft hij geen pogingen ondernomen zich aan zijn medeverantwoordelijkheid aan haar wandaden te onttrekken. Dat zal deels te wijten zijn geweest aan zijn welstand, maar zeer zeker ook aan zijn persoonlijkheid. Het bewustzijn dat hij zich in goed vertrouwen aan een misdadig regime onderschikt had leek de levenslust uit hem weg te zuigen:

Bodo war immer schon von zarter und etwas morbider Natur gewesen, und ließ sich leicht aus dem Gleichgewicht bringen, aber diesmal schien er völlig den Boden unter den Füßen verloren zu haben. (...) Von Zeit zu Zeit versank er in eine grübelnde Depression, die Mundwinkel heruntergezogen, (...) vor sich ein Bier und ein großes Glas Wodka.¹¹⁹⁹

Individueel en openlijk verzet was in Uhse's geval waarschijnlijk ook niet verstandig geweest, maar ontslag had hij, met zijn zwakke gezondheid als aanleiding, als middel om zich aan medeverantwoordelijkheid te kunnen onttrekken, zeker kunnen nemen. Ook *Republikflucht* was mogelijk geweest. Uhse behoorde als leidinggevende van het Aufbau-Verlag tot het *Reiseka-*

¹¹⁹⁷ Het feit dat hij zich in zijn dagboeken op de vlakte heeft gehouden zou erop kunnen wijzen dat hij rekening hield met een eventuele toekomstige publicatie ervan in het achterhoofd.

¹¹⁹⁸ Joel Agee (2009). Zwölf Jahre, p. 232f.

¹¹⁹⁹ Ibid, p. 233.

der van de DDR, en het was voor hem geen enkel probleem geweest om het land te verlaten. Daarnaast was *Westberlin* vanuit zijn kantoor aan de Französische Straße in enkele minuten te voet te bereiken – de *antifaschistische Schutzwall* bestond in die dagen nog niet. Hij had zich dus makkelijk aan de partijterreur kunnen onttrekken. Hij heeft geen van de hem openstaande opties benut: kennelijk was het in welstand leven onder een socialistische dictatuur voor hem nog steeds te verkiezen boven een onzeker bestaan in de kapitalistische BRD, die hij onveranderd beschouwde als onderkomen van “... wieder und wieder geschlagenen Generale, [...] Menschenschlächter, Spießgesellen und Auftraggeber des im Jerusalemer Gefängnis auf sein Urteil wartenden Verbrennungsbürokraten.”¹²⁰⁰ Sterker: hij stelde, hoewel hij regelmatig werd afgevaardigd naar PEN-bijeenkomsten in het *nichtsozialistische Ausland*, het „Westen“ gelijk aan „Faschismus“.

Zijn angst voor een nieuwe fascistische dictatuur was heel concreet: Agee verhaalt, naar aanleiding van de opstand in Hongarije in 1956, van de vondst van een fles chloroform in Uhse's bureau, die hij daar had opgeborgen, om zijn gezin ingeval van een “... fascistische Machtübernahme schmerzlos töten zu können: er hatte Angst man würde uns foltern”.¹²⁰¹ Aan vertrekken had hij nooit gedacht: hij zou “... das sozialistische Deutschland, dem er seinem Leben gewidmet hatte und das er trotz bitterer Enttäuschungen niemals im Stich lassen würde”, nooit verlaten.¹²⁰²

Toch schijnt Uhse de partijleiding op de een of andere manier voor het hoofd gestoten te hebben; hij bekende Joel “... er war bei der Partei in Ungnade geraten. Während des Aufstands in Ungarn hatte er unkluger Weise im Aufbau einen Artikel zur Verteidigung eines dissidenten ungarischen Schriftstellers veröffentlicht”.¹²⁰³ De uitgave van *Aufbau* werd korte tijd later, in 1958, stopgezet ten gunste van het nieuw in het leven geroepen *Sinn und Form*.¹²⁰⁴ Tegelijkertijd gaf men Uhse te verstaan dat het nu echt tijd was werd om het tweede deel van *Die Patrioten* af te maken.

Niet alleen zijn politieke leven verliep verre van rimpelloos. Josefine Werzlau, de vrouw waarmee hij getuige zijn dagboek aantekeningen al vanaf 1948 regelmatig contact onderhield, bleek in 1958 zwanger van hem te zijn, en had hem te kennen gegeven met hem te willen trouwen. Uhse, regelmatig verwickeld in heftige ruzies met Alma wilde, hoewel hij zich verantwoordelijk voelde voor het kind – net als hij zich verantwoordelijk voelde voor Joel en Stefan – zich niet van haar laten scheiden:

¹²⁰⁰ Bodo Uhse (1961). Berlin – Kampffeld für den Frieden. In: *Die Mauer oder Der 13. August* [Hrsg. Hans Werner Richter]. Reinbeck bei Hamburg: Rohwolt, p. 82.

¹²⁰¹ Joel Agee (2009). *Zwölf Jahre*, p. 235.

¹²⁰² Ibid, p. 235-236.

¹²⁰³ Agee, p. 321.

¹²⁰⁴ Hij had van Klaus Gysi vernomen dat uitgave van het tijdschrift *Aufbau* per 1 juni 1958 stopgezet zou worden. Over zijn eigen rol spreekt hij niet. Bron: Bodo Uhse. “1958”. In: *Reise- und Tagebücher II*, GW V, p. 352.

[Er] behauptete er sei böse auf diese Frau, die ihn, wie er sagte, emotional zu erpressen versuchte. Aber offensichtlich hing er auch an ihr. Er konnte sie nicht verletzen. [...] Alma begegnete ihm mit noch heftiger Verachtung als im vorigen Sommer [...]. Sie hielt Bodo ständig vor, daß er ein Schwachling sei. Das bloße Wort schien ihm Qualen zu bereiten. Er betäubte sich mit Alkohol, trank einen doppelten Wodka nach dem anderen und stürzte nach jedem ein Glas Bier hinunter. Er saß stundenlang da, ungekämmt und unrasiert, mit hängendem Unterkiefer, als wollte er sich durch ein unsichtbares Hindernis durchbeißen.¹²⁰⁵

Van de vele meningsverschillen met Alma in de jaren na 1956 vinden we in Uhse's aantekeningen nauwelijks iets terug.¹²⁰⁶ De ruzies waren volgens Joel Agee echter aan de orde van de dag. Uhse stak daarnaast zijn relatie met Josefine Werzlau steeds minder onder stoelen of banken en dronk daarnaast veel, zodat Alma begin 1960 besloot met haar kinderen naar de Verenigde Staten terug te keren. Ondanks Uhse's verzet, en de belofte van de zwangere Werzlau¹²⁰⁷ met hem te breken zette ze door. De ziekelijke Stefan werd eind maart alvast vooruitgestuurd naar Mexico.

Uhse had zich met zijn gedrag in een situatie gemanoeuvreerd, waaruit hij zich niet meer kon bevrijden. Hij was Alma kwijt, en met haar Joel en Stefan, hij had zijn aanzien binnen de partij verloren¹²⁰⁸ en deed, daags voor hun vertrek nog een zelfmoordpoging om Alma's vertrek te voorkomen:

Am Tag vor unserer Abreise bekam Bodo einen Anruf von Luise Meissner (= Josefine Werzlau, gb). Sie sagte sie müsse ihn sofort sehen – sie sei zwei Straßen entfernt, im Café Für Dich. Er zog seinen Mantel an. Alma sagte: „Jetzt mußt du sie sehen? Hat das nicht Zeit bis wir fort sind?“ „Sie sagte es ist dringend“, sagte Bodo. „Ich muß hingehen. Ich komme bald zurück“. „Hast du denn absolut kein Schamgefühl? Das ist mein letzter Tag hier. Von morgen an kannst du sie sehen sooft du willst“. „Ich kann sie doch nicht einfach da stehen lassen. Sie ist den ganzen Weg bis hier heraus gekommen ... Ach, ich halt's hier nicht mehr aus!“. [...] „Goodbye“, brüllte er uns beide an, mit einer furchtbaren Ausdruck in den Augen. Dann verließ er das Haus.¹²⁰⁹

Hij kwam niet meer terug; het bleek dat hij een overdosis slaappillen had ingenomen, en was op straat, voor het café met daarin de wachtende Werzlau, in elkaar gezakt. Terwijl men

¹²⁰⁵ Agee, p. 378.

¹²⁰⁶ Dat zou wederom een teken kunnen zijn dat hij er rekening mee hield – terecht, weten we nu – dat ze ooit gepubliceerd zouden worden.

¹²⁰⁷ In 1959 zou Werzlau een zoon ter wereld brengen, Thomas. Hij is na zijn overlijden, waarschijnlijk in de tweede helft van de jaren negentig, in Uhse's graf bijgezet.

¹²⁰⁸ Daarvan maakt Joel, die inmiddels twintig jaar oud is, gewag bij het afscheid op het station: “... prominente Angehörige der Intelligenz, die erschienen sind, um die Einstellung der Partei zu Bodos Verhalten Ausdruck zu geben ...”. Agee, p. 399.

¹²⁰⁹ Agee, p. 396.

hem in het Charité oplapte nadat men zijn maag leeggepompt had, namen op station Friedrichstraße Alma en Joel afscheid van hun vrienden en bekenden, en vertrokken, via Mexico, naar hun eindbestemming New York.¹²¹⁰

Uhse zette zijn leven voort. Hij huwde, zodra de echtscheiding was uitgesproken, met Josefina, en betrok op 21 augustus 1960 een woning in het grote nieuwbouwproject¹²¹¹ aan het Straußberger Platz.¹²¹²

Afb. 18: Uhse bezoekt enkele dagen na de Mauerbau een regiment *Bereitschaftspolizei* bij de Brandenburger Tor, 23 augustus 1961

De laatste paar jaar van Uhses leven kennen geen opmerkelijke hoogte- en dieptepunten meer. Ze staan in het teken van zijn werk bij *Sinn und Form*, van de Becherbiografie die hij wil schrijven, en, als een hardnekkige constante in zijn leven, van het tweede deel van *Die Patrioten*, dat ondanks zijn inspanningen ook deze keer niet af zal komen.¹²¹³ Uhse is dan niet meer de door kwalen geplaagde, kettingrokende alcoholist die hij in de late vijftiger jaren was. Hij heeft

echter dermate roofofbouw op zijn lichaam gepleegd dat hij van een reis naar Cuba ziek terugkeerde en enkele maanden later, in de nacht van 2 juli 1963, overlijdt aan een *Gehirnschlag*, een herseninfarct. Hij is begraven, te midden van zijn kunstbroeders en -zusters, op het *Dorotheenstädtischer Friedhof* aan de Chausseestraße.

¹²¹⁰ Dagboek aantekeningen van 30 maart en 13 april 1960. In: *Reise- und Tagebücher II*, GW V, p. 432 - 433.

¹²¹¹ Hij kwam te wonen in het barokke appartementencomplex aan de Stalinallee, later Karl-Marx-Allee.

¹²¹² Dagboek aantekening van 21 augustus 1960. In: *Reise- und Tagebücher II*, GW V, p. 435.

¹²¹³ Caspar, „Nachbemerkungen“, in: *Reise- und Tagebücher II*, GW V, p. 624.